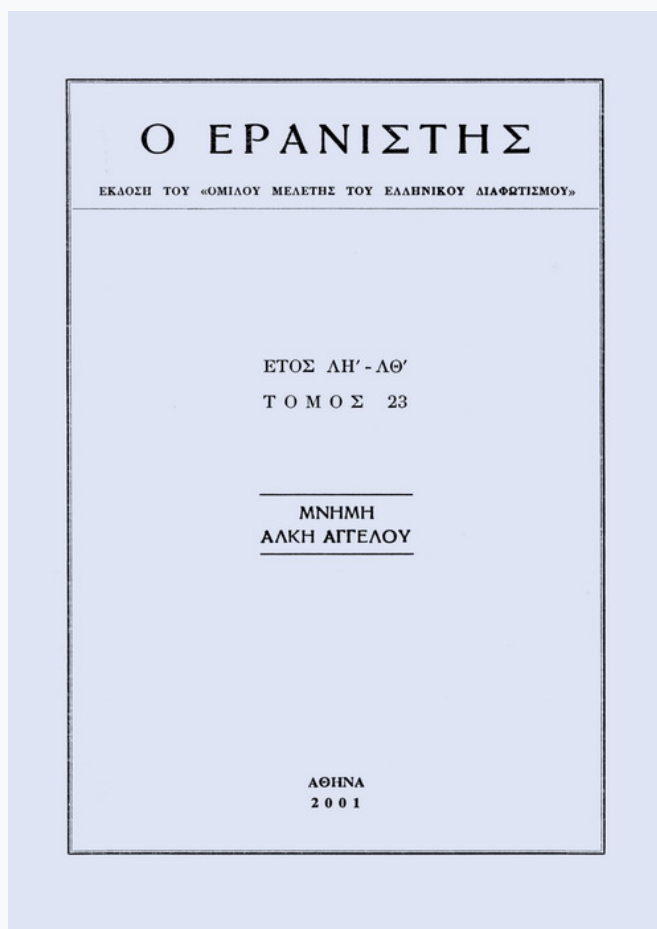

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Το ζήτημα της γλωσσομάθειας του Νικόδημου Αγιορείτη

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.161](https://doi.org/10.12681/er.161)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2001). Το ζήτημα της γλωσσομάθειας του Νικόδημου Αγιορείτη. *The Gleaner*, 23, 173–190. <https://doi.org/10.12681/er.161>

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΪΤΗ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΩΡΑ ΠΟΥ ΑΠΟΔΕΙΧΘΗΚΕ ότι οί δύο και μοναδικές θεωρούμενες μεταφράσεις του Νικόδημου 'Αγιορείτη, ο 'Αόρατος Πόλεμος του L. Scupoli και τὰ *Γυμνάσματα Πνευματικά* του G. P. Pinamonti, δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ ἐπεξεργασμένες μορφές προγενέστερων ἀνέκδοτων μεταφράσεων φιλοτεχνημένων ἀπὸ τὸν κρητοπάτριμο καγκελάριο τῆς κοινότητος τῆς Πάτρμου Ἐμμανουὴλ Ρωμανίτη καὶ ἀποκείμενων μετὰ τὸ θάνατό του (c. 1760) στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἦταν φυσικὸ τὸ ζήτημα τῆς γλωσσομάθειας τοῦ ἄθωνίτη μοναχοῦ νὰ ἔλθει στὴν ἐπιφάνεια καὶ νὰ τεθεῖ ὑπὸ συζήτηση.¹ Μέχρι τότε, ἢ χωρὶς ἀμφισβήτηση παραδοχὴ τῆς πατρότητος τῶν δύο μεταφράσεων ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μελετητῶν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του εἶχε συνεπιφέρει καὶ τὴν a priori παραδοχὴ ἐνὸς βασικοῦ προαπαιτούμενου τῆς μεταφραστικῆς διαδικασίας, τῆς γνώσης τῆς ξένης γλώσσας. Ἀνάλογα μὲ τὶς ὑποθέσεις γιὰ τὴ γλώσσα τῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες μετέφρασε τὰ ἔργα ὁ Νικόδημος, τοῦ προσγράφηκε ἡ ἐξοικείωση πότε μὲ τὰ ἰταλικά, πότε μὲ τὰ γαλλικά ἢ καὶ μὲ τὶς δύο γλώσσες.² Ἀργότερα, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες μεταφράσεις, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τους, μὲ ἀφορμὴ ὀρισμένες παραπομπές του σὲ ὑποτιθέμενη ἰταλικὴ βιβλιογραφία ἢ κάποιες ἐπιστημονικὲς πληροφορίες ποὺ ἀπαντοῦν στὰ βιβλία του, ἐπισημάνθηκε ἡ πρόσβασή του σὲ ξενόγλωσσες πηγές, ἰταλικὲς καὶ γαλλικές.³ Ἀκόμη, τώρα τελευταῖα, ὑποστηρίχθηκε ὅτι γνώριζε

1. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «'Αόρατος Πόλεμος (1796), *Γυμνάσματα Πνευματικά* (1800). Ἡ πατρότητα τῶν 'μεταφράσεων' τοῦ Νικόδημου 'Αγιορείτη», *Ὁ Ἑραμιστής* 19 (1993), 102-135.

2. Θεόκλητος Διονυσιάτος, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του, 1749-1809*, Ἀθήνα 1959, σ. 191.

3. Βλ. τὰ δημοσιεύματα τοῦ Virgil Căndea, «Interférences culturelles au Levant: les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc», *RESEE* 27 (1989), 55-63 καὶ «William Harvey, Anthime Gazis et les debuts de la science roumaine moderne», *Balkan Studies* 5 (1964), 84 (σημ.).

και σλαβονικά.⁴ Γενικά, ἡ ἄποψη ὅτι ἦταν κάτοχος τῶν δύο εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, μαζί και τῶν λατινικῶν, θεωρήθηκε δεδομένο ἀδιαμφισβήτητο ἀλλά και πρώτιστης σημασίας για τὴν πνευματικὴ ὑποδομὴ και διαμόρφωση τοῦ Νικोधέμου, και τὸ μόνο πού ἔμενε νὰ δειχθεῖ ἦταν τὸ πού και πῶς ἔμαθε τὶς ξένες γλῶσσες. Ἐλλείπει ἀποδεικτικῶν στοιχείων ἐπιστρατεύθηκε ἡ μέθοδος τῶν λογικοφανῶν ὑποθέσεων: ἀπέκτησε, λοιπόν, τὶς σχετικὲς γνώσεις εἴτε στὴ Νάξο κοντὰ στοὺς ἰησουίτες ἱεραποστόλους ἢ στὸ περιβάλλον τοῦ Χρῦσανθου Αἰτωλοῦ, εἴτε στὴ Σμύρνη ὅπου ἔκανε τὶς ἀνώτερες σχολικὲς του σπουδές. Κατὰ μία ἄλλη ἐκδοχὴ, ἔλαβε τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῶν γλωσσῶν αὐτῶν στὴ Νάξο και τὶς τελειοποίησε στὴ Σμύρνη.⁵

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς πραγματικότητας σχετικὰ μὲ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ἁγόρατου Πολέμου και τῶν Γυμνασμάτων Πνευματικῶν, ἀπὸ μιὰ πρώτη ἔρευνα εἶχα διατυπώσει ἐπιφυλάξεις για τὴ γλωσσομάθειά του βασιζόμενος στὴν ἀποσιώπηση τοῦ γεγονότος ἀπὸ τὸν πρῶτο βιογράφου του, σὲ ἐσωτερικὰ τεκμήρια τῶν ἔργων του (ὅπως π.χ. στὴν ἀπουσία παραπομπῶν σὲ ξενόγλωσσα συγγράμματα) ὅσο και σὲ ἱστορικὰ δεδομένα πού καταδείκνυαν τὴ δυσκολία ἐκμάθησης ξένων γλωσσῶν, ἰταλικῶν ἢ γαλλικῶν, στὶς περιοχὲς στὶς ὁποῖες ἔζησε και σπούδασε κατὰ τὴ νεότητά του, τὴ Νάξο δηλαδή και τὴ Σμύρνη, ὅπου ἡ ἔνταση τῆς ἀμειψαίας προκατάληψης και ἐχθρότητας ἀνάμεσα στὶς ὀρθόδοξες και καθολικὲς κοινότητες ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν περίοδο και ἡ ἀποστροφή πρὸς δυτικὸς ἱεραποστόλους δὲν βοηθοῦσαν νὰ εὐοδωθεῖ ὀποιοδήποτε ἐγχείρημα συνάντησης μαζί τους μὲ σκοπὸ μάλιστα τὴ γλωσσικὴ διδασκαλία.⁶ Στὴν παρούσα ἐργασία θὰ ἐμπλουτίσω τὴν προηγούμενη ἐπιχειρηματολογία, ἀλλὰ και θὰ συζητήσω ὀρισμένα νέα στοιχεῖα πού ἀφήνουν ἀνοικτὸ τὸ ἐνδεχόμενο κάποιας ἰταλομάθειας.

Ἡ γλωσσομάθεια τῶν Ἑλλήνων λογίων τῶν περασμένων αἰώνων,

4. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀκούστηκε σὲ παρέμβαση συνέδρου στὸ Συνέδριο Ἁγίου Νικोधέμου ὁ Ἁγιορείτης ὁ Νάξιος. 250 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησίν του (Νάξος, 14-17 Ἰουλίου 2000), ἀλλὰ ἔμεινε κενὴ περιεχομένου ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ καθ. Δημ. Γόνη στὸ ἴδιο συνέδριο «Βουλγαρικὰ μαρτυρολόγια στὸ Νέον Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Νικोधέμου», ὅπου ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι ὁ τελευταῖος στὴν προκειμένη περίπτωση χρησιμοποίησε, ὅπως τὸ δηλώνει ὁ ἴδιος, σλαβονικὲς πηγές σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση πού τοῦ ετοίμασαν χιλανδαρινοὶ μοναχοί.

5. Πιθανόν ὁ πρῶτος πού διατύπωσε τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ ἦταν ὁ Ἐμμ. Καρπάθιος, βλ. «Νικोधέμος ὁ Ἁγιορείτης», Ἐκκλησία 13 (1935), 51.

6. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, ὁ.π., σ. 131-134.

ὄχι ὅμως πάντα ὁ βαθμός της, μπορεῖ νὰ διακριβωθεῖ ἀπὸ διάφορους δρόμους: (α) τὴ μνημόνευσή της ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἢ ἀπὸ ἄλλους σύγχρονους μάρτυρες, (β) τὴ διαμονή τους σὲ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας ὑπὸ βενετικὴ κυριαρχία, ὅπως τὰ Ἐπτάνησα, ἢ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς πολιτισμικῆς παράδοσης τῶν πρώην Βενετῶν κυριάρχων, ὅπως ἡ Κρήτη, ἢ στὸ κοσμοπολιτικὸ περιβάλλον ἀστικῶν ὀθωμανικῶν κέντρων, ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ Σμύρνη, ἢ, τέλος, στὸ χῶρο τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν καὶ μάλιστα στὸν κύκλο ἐπιρροῆς τῶν Ἑλλήνων φαναριωτῶν ἡγεμόνων, (γ) τὸ πέρασμά τους ἀπὸ ἐκπαιδευτήρια τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας ὅπου διδάσκονταν ξένες γλῶσσες, δηλαδὴ ἀπὸ σχολεῖα τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ ἐκσυγχρονισμένα προγράμματα σπουδῶν (Ἰωάννινα, Σμύρνη, Κυδωνίες, Χίος, Μηλιὲς κ.ἄ.), (δ) τὴν παραμονή ἢ τὴ φοίτησή τους στὴν Εὐρώπη ἢ ἀκόμη τὴ συχνὴ ἐπικοινωνία τους μ' αὐτὴν γιὰ λόγους ἐπαγγελματικῶν ὑποχρεώσεων, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση ἐμπόρων μὲ λόγια ἐνδιαφέροντα, (ε) τὴ μεταφραστικὴ δραστηριότητά τους, (ς) τὴ συγγραφὴ κειμένων ἀπευθειᾶς σὲ ξένη γλῶσσα, (ζ) τὴν ἀπασχόλησή τους μὲ τὴ σύνταξη λεξικογραφικῶν ἢ γραμματικῶν ἐγχειριδίων δίγλωσσου ἢ πολὺγλωσσου περὶεχομένου, (η) τὴ χρησιμοποίησι ξενόγλωσσων πηγῶν στὰ ἔργα τους, (θ) τὴν παρουσία ξενόγλωσσων ἐντύπων στὶς ἀτομικὲς τους βιβλιοθηκῆς, (ι) τὴ διαπιστούμενη στὰ κείμενά τους ἀπήχησι ξένων συγγραφέων, τὰ ἔργα τῶν ὁποίων δὲν εἶχαν ἀκόμη μεταφραστεῖ ἑλληνικὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφικῆς τους δράσης.

Ποιοὺς ἄραγε ἀπὸ τοὺς παραπάνω ὅρους πληροῦσε ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης ὥστε νὰ θεωρηθεῖ δυνάμει γλωσσομαθῆς; Θὰ σταθοῦμε σὲ δύο ἀπὸ αὐτούς, ἀφοῦ μὲ τοὺς ὑπόλοιπους ὀκτῶ (συμπεριλαμβανομένου πλέον καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ὑπῆρξε μεταφραστῆς) πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ὅποιαδήποτε συσχέτισή του. Ὁ πρῶτος ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν τετραετὴ ἢ πενταετὴ παραμονή του στὴ Σμύρνη (1765-1770), ὅσο δηλαδὴ διήρκεσαν οἱ σπουδὲς στὴ γνωστὴ ἀργότερα μὲ τὸ ὄνομα «Εὐαγγελικὴ Σχολή». Ὁ δεῦτερος, μὲ τὶς ἀναφορὲς στὰ κείμενά του, ἀνωνύμως ἢ ἐπωνύμως, σὲ πρόσωπα τῆς εὐρωπαϊκῆς λογιόσυνης καὶ ἐπιστήμης, τὶς ἰδέες καὶ τὰ ἐπιτεύγματά τους, κάποτε ὅμως καὶ μὲ παραπομπὲς σὲ συγκεκριμένα ἔργα τους.

Στὴ Σμύρνη, πολυεθνικὸ κέντρο, μὲ προξενεῖα ποὺ εἶχαν ἐγκαθιδρῦσει ἐκεῖ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, ὑπήκοοι τῶν ὁποίων ἐμπορεύονταν στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς, καὶ μὲ δραστήρια κλιμάκια δυτικῶν ἱεραποστολῶν,

κυρίως του τάγματος των Ἰησουιτών,⁷ οἱ προϋποθέσεις γιὰ ὅσους ἐνδιαφέρονταν νὰ μάθουν μία ἀπὸ τὶς ξένες γλῶσσες ποὺ μιλοῦνταν ἐκεῖ, ἰταλικά, γαλλικά, ἀγγλικά, ὀλλανδικά, ἑβραϊκά κτλ., φαίνονταν εὐνοϊκές. Προξενικοὶ ὑπάλληλοι, δυτικοὶ ἱερωμένοι, περιηγητὲς κ.ἄ. ἀνῆκαν σ' αὐτοὺς ποὺ συνήθως ἀναλάμβαναν ἔναντι ἀμοιβῆς τὸ ἔργο τοῦ οἰκοδιδασκάλου. Ὡστόσο οἱ ὑπάρχουσες μαρτυρίες, γιὰ τὴν περίοδο τουλάχιστον ποὺ ἔζησε στὴν πόλη ὁ Νικόδημος, εἰκονογραφοῦν μιὰ πραγματικότητα διαφορετική. Καὶ πρῶτα πρῶτα τὸ σχολεῖο τοῦ μοναχοῦ Ἱερόθεου Δενδρινοῦ, στὸ ὁποῖο φοιτοῦσε, θιασώτῃ τῆς σχολαστικῆς γραμματικῆς διδασκαλίας, εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν πρόσφερε ἐρεθίσματα γιὰ συμπληρωματικὲς γνώσεις ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποκτήσει κανεὶς μέσα ἀπὸ βοηθητικὰ ξενόγλωσσα ἀναγνώσματα. Ἀντίθετα, ὁ δάσκαλός του διαπνεόταν ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ προκατάληψη καὶ ἄρνηση κάθε ἐπαφῆς μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ γι' αὐτὸ ἀπέτρεπε τοὺς μαθητὲς του νὰ σπουδάσουν στὴ Δύση ἐπισηόντας τὸν κίνδυνο τῆς ἀθεΐας καὶ τῆς μετάδοσης τοῦ ἰοῦ τῆς στοὺς συμπατριῶτες τους, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἱώσηπος Μοισιόδαξ, μαθητῆς γιὰ μικρὸ διάστημα στὴ Σμύρνη τὴ δεκαετία τοῦ 1750.⁸ Τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὸ μέτρο ἀπαγόρευσης ποὺ εἶχε ἐπιβάλλει ἕνας μεταγενέστερος, συντηρητικὸς καὶ αὐτός, ἱεροδιδάσκαλος τῶν Ἰωαννίνων σὲ ὅσους μαθητὲς του ἐπιθυμοῦσαν νὰ παρακολουθήσουν μαθήματα ξένων γλωσσῶν διεπτόταν ἀπὸ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ: «Ἐκτὸς τούτου ἐμποδίζει μεγάλως ὁ ρηθεὶς νὰ μανθάνωσιν οἱ μαθηταὶ εὐρωπαϊκὰς διαλέκτους, λέγων ὅτι αὐταί, γέμουσαι ἀπὸ ἄθεα βιβλία, κάμνουν νὰ ἀθεΐσουν ὅσοι τὰς μανθάνουσι».⁹ Καθὼς ὁ Νι-

7. Δύο πρόσφατες διδακτορικὲς διατριβὲς γιὰ τὴ Σμύρνη καλύπτουν καὶ τὸν 18ο αἰῶνα ὅσον ἀφορᾷ τὰ κοινωνικοοικονομικὰ δεδομένα τῆς πόλης ἢ μία καὶ τὴ δράση τῶν δυτικῶν ἱεραποστολῶν, κυρίως τῶν προτεσταντικῶν, ἢ ἄλλῃ. Βλ. Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIème et XIXème siècles*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι 2000 (ἀδημοσίευτη), καὶ Πωλίνα Νάσιουζικ, *Προτεσταντισμός καὶ Διαφωτισμός στὴ Σμύρνη τὸν 19ο αἰῶνα. Ἡ περίπτωση τῆς «Ἀποθήκης τῶν Ὠφελίμων Γνώσεων» (1837-44)*, Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999 (ὑπὸ δημοσίευση).

8. Ἡ μαρτυρία τοῦ Μοισιόδακα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀπολογία του, βλ. ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου στὴ σειρά τῆς «Νέας Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης», ἐπιμέλεια Ἀλκῆς Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, σ. 153. Πβ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ἱώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1985, σ. 40.

9. Πρόκειται γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Μπαλάνο, σχολάρχῃ τῆς Μπαλαναίας σχολῆς, *Ἐρμῆς ὁ Λόγος*, Βιέννη 1817, σ. 85.

κόδημος διέμενε στο κοινόβιο τῆς σχολῆς, βρισκόταν ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ ἐπιτήρηση τοῦ Ἱερόθεου καὶ ἡ μόνη ἐξοδός του φαίνεται ὅτι περιοριζόταν στὴν ἐπίσκεψή κάποιων ἀρχοντικῶν οἰκῶν τῆς πόλης, γόνιοι τῶν ὁποίων τύχαινε νὰ εἶναι συμμαθητές του, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ βιογράφου του.¹⁰ Ἄς ἀφήσουμε ὅτι ὅποιαδήποτε ἐξωσχολικὴ διδασκαλία θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιβαρύνει περισσότερο τὸ πατρικὸ βαλάντιο. Ἀκόμη καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, συσχολαστὴς τοῦ Νικόδημου τὴν ἴδια περίπου περίοδο, παιδὶ εὐκατάστασης καὶ λόγιας οἰκογένειας τῆς Σμύρνης, δὲν ἐπιδίωξε νὰ μάθει ξένες γλῶσσες παρὰ μόνο μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του καὶ μὲ πολὺ κόπο βρῆκε δασκάλους τῆς ἰταλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς, ὅχι μάλιστα ὑψηλῆς γλωσσικῆς κατάρτισης.¹¹ Ἡ ἰταλική, ὅπως γράφει στὸν *Βίο* του, «ἦτο ἡ μόνη τότε διδασκομένη εἰς ὀλίγους τινὰς νέους, τὸ πλεόν δι' ἔμπορικὰς χρείας παρὰ μὲ σκοπὸν νὰ αὐξήσωσι τὴν γνῶσιν των».¹² Γιὰ τὰ λατινικά, ποὺ δὲν ἦταν ἐνταγμένα στὸ διδακτικὸ πρόγραμμα τοῦ σχολείου, ἀποφεύγοντας τὸν σκόπελο τῆς μαθητείας κοντὰ στοὺς ἰησοῦίτες ἱεραποστόλους, βρῆκε πρόθυμο δάσκαλο στὸ πρόσωπο τοῦ λόγιου πάστορα τοῦ ὀλλανδικοῦ προξενείου Βερνάρδου Keun, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔμαθε καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἀγγλικῆς. Τὶς γλῶσσες αὐτές, μαζὶ μὲ ἄλλες (γερμανικὰ, ὀλλανδικὰ, ἐβραϊκὰ), θὰ τις τελειοποιήσει ἀργότερα κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Εὐρώπη εἴτε ὡς ἔμπορος, εἴτε ὡς σπουδαστὴς τῆς ἱατρικῆς, εἴτε ὡς φιλόλογος καὶ ἐκδότης ἀρχαίων κειμένων.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ δύο ἀκόμη παραδείγματα γλωσσομαθῶν τροφίμων τοῦ σχολείου τῆς Σμύρνης, οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἱερώθηκαν, ὅπως ὁ Νικόδημος, στὴ συνέχεια: στὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα καὶ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο. Εἶναι ἄγνωστο ποῦ εἶχε μάθει τὰ ἰταλικά ὁ πρῶτος, ὥστε εὐρισκόμενος ἀκόμη ἐκεῖ (1753) νὰ ἐπιθυμήσει νὰ μεταβεῖ γιὰ σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας. Ἴσως ἡ ἡλικία του —ἦταν γύρω στὰ τριάντα— καὶ ἡ ἀνήσυχη φύση του νὰ τοῦ ἔδινε μεγαλύτερα περιθώρια ἀνεξαρτησίας ὡς πρὸς τὶς κινήσεις καὶ τὶς ἐπιλογές του στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας, ἴσως νὰ τὰ εἶχε διδαχθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη, κοσμοπολίτικο ἐπίσης ἔμπορικὸ κέντρο, ὅπου σπούδασε γιὰ λίγο πρὶν ἔλθει στὴ Σμύρνη,

10. Νικόδημος Μπιλάλης (ἐπιμ.), *Ὁ πρωτότυπος βίος τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου (1749-1809) γραμμένος τὸ 1812-13 ἀπὸ τὸν παρὰδελφὸ του Ἱερομόναχο Εὐθύμιο*, Ἀθήνα 1990, σ. 7.

11. *Βίος Ἀδαμαντίου Κοραῆ* [= *Συλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833], σ. ιγ', φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση στὸν τόμο *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς*, τ. Α', πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1984.

12. *Ὁ.π.*, σ. ιγ'.

ἴσως νὰ προγραμματίζε νὰ μάθει ἢ νὰ τελειοποιήσει τὰ ἰταλικά στὸν τόπο τοῦ μελλοντικοῦ προορισμοῦ του, στὴ διάρκεια π.χ. ἐνὸς προκαταρκτικοῦ σταδίου πρὶν ἀπὸ τὴν παρακολούθηση τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων. Πραγματικὰ γνωρίζουμε ὅτι βρισκόταν στὴ Βενετία, στὴν ὑπηρεσία τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος, κάμποσους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν σπουδῶν του (1759). Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ὁ βαθμὸς τελειότητος τῶν γνώσεών του τοῦ ἐπέτρεψε νὰ μεταφράσει στὸ ἀμέσως ἐπόμενο διάστημα τὴν Ἑθικὴ Φιλοσοφία τοῦ Ludovico Antonio Muratori, ὅπου διαπιστώνεται καὶ σοβαρὴ λατινομάθεια τοῦ μεταφραστῆ. Ἀργότερα, μέσα ἀπὸ ἄλλες μεταφράσεις καὶ σὲ χώρους δράσης εὐνοϊκούς σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὶς δυνατότητες ἀπόκτησης τῶν σχετικῶν γνώσεων (Ἰάσι, Βιέννη, Βουκουρέστι) φανερώθηκε κάτοχος δύο ἀκόμη γλωσσῶν, γαλλικῶν καὶ γερμανικῶν, ἐνῶ δὲν ἔπαυε στὰ γραπτὰ του νὰ ἐλεεινολογεῖ τὴν ἑλλειψὴ γλωσσομάθειας στοὺς Ἑλληνες λογίους καὶ νὰ υπογραμμίζει τὴ σημασία τῆς γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ πνευματικοῦ τοπίου τῆς ὑπόδουλης Ἑλλάδας.¹³

Τὸ δεῦτερο παράδειγμα εἶναι περισσότερο σύνθετο, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸν φανατικὸ, σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, πολέμιο τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ἐπικοινωνίας τῶν νέων μ' αὐτήν, τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, σπουδαστὴ στὴ Σμύρνη ἐπὶ ἐξαετία (c. 1743-49), συμμαθητὴ ἀργότερα τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα στὴν Ἀθωνιάδα σχολὴ (1754-55). Τὸν γνωρίζουμε ὡς μεταφραστὴ ἀπὸ τὰ ἰταλικά (ἂν καὶ ὁ ἴδιος τήρησε καὶ ἐδῶ ἀνωνυμία) τῶν *Στοιχείων Μεταφυσικῆς* τοῦ ἀβᾶ Antonio Genovesi (1802), ποὺ τὰ εἶχε ἀκροαστεῖ στὴν Ἀθωνιάδα ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, πρῶτο μεταφραστὴ τοῦ ἔργου μὲ βᾶση τὸ λατινικὸ πρωτότυπο.¹⁴ Στὴ μεταφραστικὴ του βέβαια ἐργασία ὁ Πάριος, κατὰ τὴν περίοδο τῆς σχολαρχίας του στὴ Χίο καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, χρησιμοποίησε ἰταλομαθὴ συνεργάτη,¹⁵ ἀλλ' αὐτὸ δείχνει ἀπλῶς τὸν βαθμὸ τῆς γλωσσικῆς του ἐπάρκειας. Ποῦ θὰ μποροῦσε ἄραγε νὰ εἶχε ἀποκτήσει τὶς ὅποιες γνώσεις του στὴ γλῶσσα αὐτή; Προφανῶς σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς τόπους ὅπου περιπλανήθηκε ὡς ἀκροατὴς καὶ δάσκαλος μετὰ τὴν ἀφοίτησή του ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Σμύρνης: Θεσσαλονίκη, Κέρκυρα, Χίος,

13. Ἀπολογία, ὅ.π., σ. 41-42, 142, 153, 154. Πβ. Π. Κιτρομηλίδης, ὅ.π., σ. 204.

14. Ἡ μετάφραση τοῦ Βούλγαρη τυπώθηκε πολὺ ἀργότερα στὴ Βιέννη, τὴ χρονιά τοῦ θανάτου του (1806).

15. Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα, τ. Α', ἀρ. 1802.52, σ. 48.

τόπους με κοινωνίες είτε μικτές εθνολογικά, χωρίς συγκρούσεις θρησκευτικού χαρακτήρα τουλάχιστον την περίοδο αυτή, στις οποίες είχε διασυνδέσεις ακόμη και με μέλη των ευρωπαϊκών προξενείων, είτε επηρεασμένες από τη δυτική κουλτούρα και παράδοση. "Ας μὴν ξεχνᾶμε ἀκόμη ὅτι οἱ σοφοὶ δάσκαλοί του, πολὺγλωσσοὶ οἱ ἴδιοι, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης στὸν Ἄθω καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης στὴν Κέρκυρα, θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς ἐμφυσήσει στοὺς ἀκροατὲς τους τὴν ἀνάγκη ἐκμάθησης τῶν ξένων γλωσσῶν γιὰ τὴν καλύτερη ἐνημέρωση γύρω ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις στὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἄλλες νεωτερικὲς μαθήσεις.¹⁶ Ἄν βέβαια ὁ Ἀθανάσιος Πάριος εἶχε ἀποδεχθεῖ τὴν πρόταση πού, κατὰ μία πληροφορία, τοῦ ἀπηύθυνε ὁ Μοισιόδαξ νὰ σπουδάσει μὲ δικὰ του ἔξοδα στὶς ἀκαδημίες τῆς Εὐρώπης,¹⁷ θὰ εἶχε τελειοποιήσει καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ του κατάρτιση καὶ τὴ γλωσσομάθειά του. Ἀλλὰ ἡ ἀποδοχὴ τῆς πρόσκλησης τοῦ πρώην συμφοιτητῆ του χωρὶς ἄλλο θὰ παραβίαζε τὶς ιδεολογικὲς του ἀρχές.

Δὲν διαμορφώθηκε πνευματικὰ κάτω ἀπὸ ἀνάλογες συνθήκες καὶ ἐμπειρίες ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης. Οὔτε σὲ δασκάλους μὲ προοδευτικὲς ιδέες μαθήτευσε, οὔτε βρέθηκε στὴν τροχιά τῶν μετακινήσεων τῶν συγχρόνων του σὲ διάφορα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ τὴ Σμύρνη πίσω στὴ Νάξο, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, μὲ ἐξαίρεση ἓνα ἐνδιάμεσο ταξίδι στὴν Ὑδρα, στὴν ἄσκηση τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῆς Σκυροπούλας (τὸ ταξίδι του, ὡς γνωστόν, στὴ Μολδαβία ματαιώθηκε ἀπὸ ἀπρόβλεπτους παράγοντες, ἓνα παρ' ὀλίγον ναυάγιο). Ἀκόμη καὶ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, ἐνοχλημένος ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωση στὸ Ἐργχειρίδιον Συμβουλευτικὸν θεμάτων ἀνθρώπινης φυσιολογίας καὶ ἀνατομίας, τὸν ἐπέκρινε μὲ γράμμα του στὰ 1803 ὑπενθυμίζοντάς του σὲ τόνο εἰρωνικῶ, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὴν ἔλλειψη ἀνώτερων ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν: «Ἄλλὰ πότε καὶ ποῦ ἐσπούδαζας τὴν θαυμασίαν ταύτην ἀνατομικὴν; Τάχα εἰς τὸ κολλέγιον τῆς Σκυροπούλας ... ἢ εἰς τὴν Οὐνιβερσιτᾶν τοῦ Ἄθωνος;».¹⁸ Στὸν Ἄθω, ὅπου οἱ καθηγητὲς τοῦ ἐκεῖ σχολείου, ὅπως ἀνέλυε τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε τὴ δεκαετία τοῦ 1780 ἕνας συντηρητικὸς Ἑλλη-

16. Ὁ Βούλγαρης στὴ *Λογικὴ* του (1766), πού τὴ δίδασκε στὰ μαθήματά του, συστήνει στὸν «φιλοσοφίας ἀπτόμενον» νὰ μάθει ἰταλικά, γαλλικά καὶ ἰδίως λατινικά, βλ. Ἀλκης Ἀγγέλου, «Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε τὸ Ἰσοκρίμιο» τοῦ John Locke [= *Τῶν Φώτων. Ὁψεις τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1988, σ. 10].

17. Κων. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 631 (στὴ βιογραφία τοῦ Πάριου γραμμμένη ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Ἀνδρέα Ζ. Μάμουκα).

18. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, «Ὁ Ἄγιος Ραψάκης», *Ὁ Ἐραριστῆς* 6 (1968), 3.

νας λόγιος τοῦ 19ου αἰώνα, ἀντὶ νὰ μαθαίνουν ξένες γλῶσσες γιὰ νὰ μποροῦν νὰ διδάσκουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀπαραίτητης ἱστορικῆς βιβλιογραφίας, ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ διένεξη γιὰ τὰ κόλλυβα τῶν μνημοσύνων.¹⁹

Τὴ μόνη ἄτυπη μετεκπαίδευση —πέρα ἀπὸ τὴ θεολογικὴ τῆς ομάδας τῶν ἐξόριστων στὴ Νάξο καὶ τὴν Ὑδρα κολλυβάδων— ἡ ὁποία πρέπει νὰ καλλιέργησε στὸν Νικόδημο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς σύγχρονες μαθήσεις καὶ ἐπιστῆμες, ὅπως τὸ διαπιστώνουμε στὰ ἔργα του, τὴ χρωστοῦσε προφανῶς στὸν Χρῦσανθο Αἰτωλὸ κατὰ τὰ δύο περίπου χρόνια (1773-75) ποὺ συνέπεσε ἡ παρουσία τους στὸ νησί, σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδιαφέρουσες ἐπισημάνσεις πρόσφατης μελέτης.²⁰ Ὁ λόγιος αὐτὸς ἱερομόναχος, μαθητῆς τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, εἶχε ἔλθει στὴ Νάξο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου χρημάτισε διευθυντῆς τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, φέρνοντας μαζί του τὴ βιβλιοθήκη του συγκροτημένη ἰσορροπα ἀπὸ ἔργα ἑλληνικὰ καὶ ξενόγλωσσα: ἔντυπα καὶ χειρόγραφα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σοφίας καὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν καὶ γλωσσικῶν τῆς βοθημάτων, ἀλλὰ καὶ ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸν σύγχρονων νεοελληνικῶν ἔργων, πρωτότυπων ἢ μεταφράσεων, ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς νεωτερικὲς μαθήσεις, ἀκόμη καὶ εἶδη τῆς ἀφηγηματικῆς γραμματείας, μαθηματικά, φυσικὴ, γεωγραφία, ἱστορία, φιλοσοφία, πεζογραφία.²¹ Ὅσο γιὰ τὰ ξενόγλωσσα βιβλία τῆς συλλογῆς δὲν γνωρίζουμε δυστυχῶς τίποτε περισσότερο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γλῶσσα γραφῆς τους (λατινικὴ καὶ ἰταλική), τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ μέγεθός τους, τὰ μοναδικὰ δηλαδὴ στοιχεῖα ποὺ διασώζει ὁ κατάλογός της. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, σ' ἓνα τέτοιο βιβλιόφιλο περιβάλλον ὁ νεαρὸς Νικόδημος θὰ εἶχε χωρὶς ἄλλο τὴν εὐκαιρία, χάρις στὴ φιλομάθεια ποὺ τὸν διέκρινε καὶ μὲ

19. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Σταχειρίτη καὶ ἡ κρίση του γιὰ τοὺς δασκάλους τῆς Ἀθωνιάδας καὶ συγκεκριμένα τὸν διευθυντῆ τῆς Νεόφυτο Κανσοκαλυβίτη, πρόμαχο τοῦ κολλυβαδικοῦ κινήματος, δημοσιεύτηκε στὸ μυθολογικὸ ἐγχειρίδιό του Ὁ γυνία (1815), βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 234, 468. Πβ. Ἄλκης Ἀγγέλου, «Μιὰ διερευνητικὴ περιπλάνηση στοὺς δύσβατους χώρους τῆς νεοελληνικῆς γλωσσικῆς παιδείας», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 5 (1996) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 182-184 [= τῶν Φώτων Β'. Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1999, σ. 340-344].

20. Ἰωάννης Κ. Τουμπακάρης, «Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ ὁ Χρῦσανθος ὁ Αἰτωλός», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Μελετῶν* 16 (1996-2000), 218-238, Πρακτικὰ Συμποσίου «Νικόδημος Ἀγιορείτου τοῦ Ναξίου πνευματικὴ μαρτυρία», Νάξος 8-11 Ἰουλίου 1993.

21. Βασ. Βλ. Σφυρόρας, «Χρῦσανθος ὁ Αἰτωλός», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 6 (1956), 150-155.

τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ ἴδιου τοῦ Χρῦσανθου, νὰ ἀνοίξει τοὺς μορφωτικούς του ὀρίζοντες προσεγγίζοντας νέα πεδία γνώσης ἄγνωστα ἢ περίπου ἄγνωστα μέχρι τότε σ' αὐτόν. Ἄραγε ἡ παρουσία τῶν ξενόγλωσσων βιβλίων νὰ ἀποτελέσει κίνητρο νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὴν ξένη γλῶσσα; Ἐνα βιβλίον τοῦ καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης, τὸ *Ἄρθος Χαρίτων*, προσαρμογὴ στὰ ἑλληνικά τοῦ *Fior di Virtù* τοῦ Ἰταλοῦ μοναχοῦ Tommaso Gozzadini, λαϊκὸ θρησκευτικὸ ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα,²² διαφημιζόταν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου στὸν ἴδιο του τὸν τίτλο, μετονομασμένον σὲ *Νέον Ἄρθος Χαρίτων, Nuovo Fior di Virtù*, σὲ δίγλωσση πιὰ ἔκδοση, καὶ ὡς ἐγχειρίδιον ἐκμάθησης τῆς ἰταλικῆς, καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ἡ μέθοδος αὐτοδιδασκαλίας ποὺ εἰσήγαγε, χωρὶς γραμματικὸ-συντακτικὴ ἢ λεξιλογικὴ βοήθεια, δὲν γνωρίζουμε πόσο ἀποτελεσματικὴ μπορεῖ νὰ ἦταν ἀν δὲν συνδυαζόταν μὲ ἐξωτερικὴ διδασκαλία, ἀλλὰ ὅτι τὸ βιβλίον τὸ διάβασε ὁ Νικόδημος τεκμηριώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι παραπέμπει σ' αὐτὸ στὶς σημειώσεις τῶν *Γυμνασμάτων Πνευματικῶν*.²³ Ἄν δοκίμασε τότε ἡ ἀργότερα νὰ ἐξασκηθεῖ στὴν ἐκμάθηση τῶν ἰταλικῶν εἶναι ἐπίσης ἄγνωστο ὅσο καὶ πιθανόν. Ἀντίθετα, ἡ ἀναφορά του σὲ λατινικὲς πηγές, ἐφόσον βέβαια πρόκειται γιὰ ἀπευθείας ἐπαφὴ μ' αὐτὲς καὶ ὄχι γιὰ ἔμμεση γνωριμία, φανερώνει μιὰ λατινομάθεια τὴν ὁποία τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀπέκτησε στὸν μορφωτικὸ κύκλο τοῦ Χρῦσανθου Αἰτωλοῦ.

Τὸ ζητούμενο ποὺ προσπαθεῖ νὰ διελευκάνει γενικὰ ὅποιος μελετᾷ ἀπὸ σκοπιὰ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τὸ ἔργο του, εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: κατὰ πόσο δηλαδὴ τὰ τεκμήρια τῆς εὐρυμάθειάς του, ἡ ἐντυπωσιακὴ παραδειγματολογία μὲ τὴν ὁποία διανθίζει τὰ ἠθικοασκητικὰ κείμενά του ἀπὸ πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς ρωμαϊκῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἐπίδειξη γνώσεων γύρω ἀπὸ ἀντικείμενα, θεωρίες, καὶ ἐπιτευξεις τῆς νεώτερης ἐπιστήμης καὶ διανόησης ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων ἐκπροσώπων τους, κατὰ πόσο ὅλα αὐτὰ ὀφείλονται σὲ προσωπικὴ δυνατότητα πρόσβασης σὲ ξενόγλωσσα δημοσιεύματα ἢ ἀντλοῦνται ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγές, παλαιότερες καὶ σύγχρονες, λίγο ὡς πολὺ ἄλλωστε διαθέσιμες στὶς βιβλιοθηκῆς τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὀρους, ἢ τέλος, κατὰ πόσο ἀποτελοῦν κοινὸ κτῆμα τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ὅπου μὲν ὁ ἴδιος, συνεπῆς στὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία, ἄγνωστη ἐν πολλοῖς στοὺς ἑλληνοσπουδασμέ-

22. Ἐλένη Δ. Κακουλίδη, «Fior di Virtù - Ἄρθος Χαρίτων», *Ἑλληνικά* 24 (1971), 267-311.

23. *Γυμνάσματα Πνευματικά*, Βενετία 1800, σ. 226, 345.

νους λογίους, δηλώνει τις πηγές του, επιτρέπει στον μελετητή να προβάλει στις όποιες επεξεργασίες και αναλύσεις του χωρίς τον κίνδυνο σοβαρού λάθους. "Όπου όμως δεν τις κατονομάζει ή άπλως παραπέμπει σ' αυτές με άοριστες και ύπαινικτικές διατυπώσεις, τότε δημιουργούνται κενά που μπορεί να οδηγήσουν σε συγχύσεις και παρερμηνείες τών πραγματικών ιστορικών δεδομένων. 'Η περίπτωση του 'Αόρατου Πολέμου και τών *Γυμνασμάτων Πνευματικών* είναι ή πιό χαρακτηριστική ως προς αυτό.

Γιά να επανέλθουμε στο προκείμενο, έχουν άραγε έντοπιστεί στο έργο του άναφορές σε μη έλληνογλωσσες πηγές ή έστω άνιχνεύεται κάπου ή ύπαρξή τους; "Ας κάνουμε μιá μικρή παρένθεση για να άναφερθούμε στις λατινικές πηγές που χρησιμοποίησε, τεκμήριο τής οίκείωσής του με τó λατινικό ιδίωμα. Πρόκειται για θεολογικά πρωτίστως κείμενα: έξηγήσεις τής άγίας Γραφής (Cornelius Cornelii a Lapide, ó «'Ιταλός Κορνήλιος» κατά τή δική του έκφραση²⁴), προλεγόμενα και σημειώσεις πατερικών εκδόσεων, π.χ. του άγίου Διονυσίου του 'Αρεοπαγίτου (Baltasar Corderius,²⁵ Petrus Lanselius²⁶) και του Μ. Βασιλείου (Julianus Garnier²⁷), ύπομνηματιστικά και ιστορικά σε έκκλησιαστικούς συγγραφείς (Casim. Oudin,²⁸ Guil. Cave²⁹), εκδόσεις ιεράς γεωγραφίας (άβας Charles Vialart de sancto Paolo³⁰), κ.ά. Σ' αυτά θα προσθέσουμε και τά έρμηνευτικά και έτυμολογικά σχόλιά του για όρισμένους λατινικούς έκκλησιαστικούς όρους.³¹ Βέβαια, στο έργο όπου άπαντούν οι περισσότερες άπό τις παραπάνω παραπομπές, τó *Πηδάλιο*, συνεργάστηκαν έκτός άπό τόν Νικόδημο και οι 'Αγάπιος Λεονάρδος και Θεοδώρητος Λαυριώτης ó έξ 'Ιωαννίνων, ó έπιμελητής τής έκδοσης, τών όποίων δέν γνωρίζουμε τó είδος και τó μέγεθος τής προσωπικής συμβολής στην τεκμηρίωσή του και άρα στη χρήση τών λατινικών πηγών ή στις γλωσσικές αναλύσεις.

24. 'Αόρατος Πόλεμος, Βενετία 1796, σ. 204, *Γυμνάσματα Πνευματικά*, ό.π., σ. 329.

25. *Πηδάλιον*, Λιψία 1800, σ. 221, *Έγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, [Βιέννη] 1801, σ. 299.

26. *Πηδάλιον*, ό.π., σ. 221.

27. "Ο.π., σ. 404.

28. "Ο.π., σ. 404, 483.

29. "Ο.π., σ. 371, 478, 483.

30. "Ο.π., σ. 303. Για κάποιον έκκλησιαστικό ιστορικό «Γουλιέλμο» εκ Βεθεθλίας και τó έργο του, ό.π., σ. 304, δέν μπόρεσα να βρω περισσότερα στοιχεία.

31. "Ο.π.; σ. 213, 237, 294. Ένδεικτική είναι επίσης ή χρήση του έλληνολατινικού (και άντιστρόφως) Λεξικού του Schrevelius, ό.π., σ. 301.

Πρέπει πάντως νά τονιστεῖ ὅτι ἡ λατινομάθεια τοῦ Νικόδημου δὲν θὰ μπορούσε νά προεξοφληθεῖ ἀπὸ μόνες τὶς ἀναφορές του σὲ κείμενα συγγραφέων τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ὅπως τοῦ Τάκιτου ἢ τοῦ Πλάτου, ἐπειδὴ αὐτὲς ἀποδεδειγμένα βασίζονται σὲ ἔμμεση πληροφόρηση.³²

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ χρησιμοποίηση ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας. Ἀναγραφὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες νά προκύπτει ἄμεση γνωριμία τοῦ Νικόδημου μὲ τὰ πρωτότυπα τῶν δημοσιευμάτων πού ἐπικαλεῖται, ὅσο μπόρεσα νά διαπιστώσω, σπανίζουν. Θὰ σταθοῦμε ἐδῶ σὲ μία ἀπὸ αὐτές, τὴ μοναδικὴ στὰ ἠθικοασκητικὰ συγγράμματά του. Στὴ *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν* (1803), σχολιάζοντας τὴν παραβολὴ τοῦ κακοῦ δούλου καὶ θέλοντας νά φωτίσει τὸν ἀναγνώστη του γύρω ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ποσοῦ πού ἀντιπροσώπευαν στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τὰ δέκα χιλιάδες τάλαντα καὶ τὰ ἑκατὸ δηνάρια, οἱ ὀφειλῆς δηλ. τοῦ κακοῦ δούλου στὸν ἀφέντη του καὶ ἀντίστοιχα τοῦ σύνδουλου στὸν ἄσπλαχνο δανειστή του, τὰ μετατρέπει σὲ φλωριά Βενετίας σημειώνοντας τὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας του: «ὁ Καλμέτος εἰς τὸ Λεξικὸν τῆς Γραφῆς».³³ Ἀλλὰ στὸ *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible* τοῦ Auguste Calmet, ἔργο μὲ ἀρκετὲς ἐπανεκδόσεις μέσα στὸν 18ο αἰώνα, καθὼς καὶ στὴ λατινικὴ του μετάφραση, ἐπίσης τοῦ 18ου αἰώνα, οἱ νομισματικὲς ἀντιστοιχίσεις γίνονται σὲ σχέση με τὸ γαλλικὸ νόμισμα.³⁴ Ἄν δημοσιεύτηκε καὶ ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ Λεξικοῦ στὰ χρο-

32. Ἐκφράσεις ὅπως «ἀρμόζει ἐδῶ ἡ ἱστορία ὁποῦ διηγεῖται ὁ Πλάτων», ἢ «ἀναγινώσκωμεν γὰρ εἰς τὸν ἱστορικὸν Κορνήλιον Τάκιτον», *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, Βενετία 1803, σ. 68 καὶ 101, δείχνουν νά παραπέμπουν στὸ πρωτότυπο, ὅμως πηγὴ τῶν παρατιθέμενων ἱστοριῶν εἶναι τὸ χφ. 296 τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τῆς Μονῆς τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, ἀπ' ὅπου, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ παρακάτω, ἄντλησε ὁ Νικόδημος πλούσιο ὕλικό γιὰ τὴ σύνταξιν τῶν ἠθικοασκητικῶν του συγγραμμάτων. Ἀντίθετα, ἀγνοῶ ἂν προέρχεται ἀπὸ ἄμεση ἢ ἔμμεση πηγὴ ἢ παραπομπὴ στὸν Τάκιτο πού ἀπαντᾷ στὸ *Πηδάλιον*, ὅ.π., σ. 297. Σὲ ἄλλη περίπτωση πάντως, ὅπως τοῦ ρήτορα Λακτάντιου, ὁ Νικόδημος στέλνει τὸν ἀναγνώστη του κατευθεῖαν στὸ βιβλίον ἀπ' ὅπου δανείστηκε τὸ σχετικὸ παράθεμα: «παρὰ τῆς Θύρας Μετανοίας», δηλ. στὴν ἔκδοσιν τῆς Βενετίας τοῦ 1795, *Ἐργχειρίδιον Συμβουλευτικῶν*, ὅ.π., σ. 214.

33. *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ὅ.π., σ. 312-13.

34. Βλ. στὴν τετράτομη ἔκδοσιν τοῦ Παρισιοῦ, 1730, τὰ λήμματα Denier, Denarius καὶ Talent, Talentum, καὶ στὴ δίτομη λατινικὴ μετάφραση τῆς Βενετίας, α' ἔκδ. 1726, β' ἔκδ. 1734, τὰ ἀντίστοιχα λατινικά, καθὼς καὶ τοὺς δημοσιευόμενους συναφεῖς πίνακες.

νια αυτά (κάτι ωστόσο που δέν επιβεβαιώθηκε από αναζητήσεις στην 'Ελλάδα και τὸ ἐξωτερικό³⁵), θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά ἐπαληθεύσει κανεὶς ἐκεῖ τὴν πληροφορία τοῦ Νικόδημου, ὅποτε θά εἶχαμε μιὰ σοβαρὴ ἐνδειξὴ ἰταλομάθειας ἐκ μέρους του.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα οἱ ὅποιες ἄλλες ἀναφορές του σὲ ὀνόματα εὐρωπαϊκῶν συγγραφέων καὶ στὶς ἰδέες τους ἢ σὲ τίτλους ἔργων τους παραπέμπουν εἴτε σὲ ἔντυπες εἴτε σὲ χειρόγραφες ἐλληνικὲς πηγές, κατὰ τὸ πλεῖστον μεταφράσεις, παράλληλα ὅμως εἶναι πολὺ πιθανὸν κάποιες ἀπὸ αὐτὲς νά ἀπηχοῦν καὶ γνώσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν μέσα ἀπὸ διάφορους διαύλους στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Νὰ θυμίσουμε τίς σπουδαιότερες ἀπὸ τίς ἀναφορές του: Ὁ *Μετανοῶν διδασκόμενος* (*Il Penitente istruito*) καὶ Ὁ *Πνευματικὸς διδασκόμενος* (*Il Confessore istruito*) τοῦ Paolo Segneri,³⁶ *Θέατρον Πολιτικὸν* (*Theatrum Politicum*) τοῦ Ambrosius Marlianus,³⁷ *Γαλατεῖον* (*Galateo*) τοῦ Giovanni della Casa,³⁸ *Νέον Ἄρθος Χαρίτων* (*Nuovo Fior di Virtù*) τοῦ Tommaso Gozzadini,³⁹ *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* (*Filosofia Morale*) τοῦ L. A. Muratori,⁴⁰ *Περὶ ἀνεξιθρη-*

35. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ τὸν π. Elia Citterio καὶ τὸν ἱστορικὸ κ. Δημ. Ἀρβανιτάκη γιὰ τὴν προθυμία τους νά ἐντοπίσουν σὲ βιβλιοθήκες τῆς Ἰταλίας τὴ ζητούμενη ἔκδοσι.

36. *Βιβλίον ψυχωφελέστατον* [= Ἐξομολογητάριον], Βενετία 1794, σ. 4, 48-49, 177, *Πηδάλιον*, ὅ.π., σ. 261. Οἱ ἀναφορές παραπέμπουν στὶς μεταφράσεις τοῦ Ἐμμ. Ρωμανίτη, Βενετία 1742, καὶ ὅχι στὸ πρωτότυπο ὅπως εἶχαν δεχθεῖ ἀρχικὰ ὀρισμένους μελετητές, βλ. σημ. 3.

37. *Γυμνάσματα Πνευματικά*, ὅ.π., σ. 608, 609, *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὅ.π., σ. 91, *Χρηστούθεια τῶν Χριστιανῶν*, ὅ.π., σ. 79. Ὁ Νικόδημος γινώριζε προφανῶς τὴ μετάφραση τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου (κατ' ἄλλους τοῦ Ἰω. Ἀβράμιου) σὲ μιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς ἐκδόσεις τῆς Λιψίας τοῦ 18ου αἰῶνα (1758, 1766, 1776). Εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶχε εὐρετηριάσει τὸ βιβλίον, βλ. στὸν κατάλογο τῶν ἀνέκδοτων ἔργων του τὴν ἀναγραφὴ «πῖναξ κατ' ἀλφάβητον διὰ θέατρον πολιτικόν», μοναχὸς Βασ. Γ. Μπιλάλης, *Ὅσιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (1749-1809)*, Ἀθήνα 1969, σ. 22.

38. *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὅ.π., σ. 73. Ὅλες τίς πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ Νικόδημος γιὰ τὸ βιβλίον καὶ τὸν συγγραφέα του τίς ἀντλήσε ἀπὸ τὸ χφ. 296 τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τῆς Μονῆς Πάτμου, βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ Ἐρηστούθεια» τοῦ Ἀντ. Βυζάντιου καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς τοῦ Giovanni della Casa. Οἱ πρῶτες συσχέτισεις, στὸν παρόντα τόμο τοῦ Ἐρανιστῆ, σ. 305.

39. Βλ. σημ. 22 καὶ 23.

40. Δέν ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ στὰ κείμενα τοῦ Νικόδημου τὸ ἔργο τοῦ Muratori παρὰ μόνον ὁ συγγραφέας του, *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὅ.π., σ. 284, ἀλλὰ δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Νικόδημος τὸ εἶχε διαβάσει στὴ μετάφραση τοῦ Ἰώσηπου Μουσιόδωκου (1761), βλ. καὶ παρακάτω.

σκείας (*Traité sur la tolérance*) του Βολταίρου⁴¹ (με άλλες ακόμη καταδικαστικές κρίσεις για τον γάλλο φιλόσοφο και τον Spinoza⁴²), «τὰ ὑψίγονα συγγράμματα» του John Locke,⁴³ *Ἀνταρισμοῦ ἐπιτομή* (*L'Ona-*

41. Ἀναφερόμενος στὴν πληροφoρία ποὺ παραθέτει στὴ *Χρηστοίθεια τῶν Χριστιανῶν*, ὅ.π., σ. 9, σχετικὰ μὲ τὴν τριακονταμερῆ διαίρεση τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ θρησκευολογικὴ ἀποψη (19 ἐθνικοί, 5 χριστιανοί καὶ 6 μωαμεθανοί), παραπέμπει στὸ «περὶ ἀνεξιθρησκείας βιβλίον». Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ Βολταίρου, ἀλλὰ γιὰ τὸ *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας* τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀναπτύσσει διάλογο μὲ τὴν πραγματεία τοῦ γάλλου φιλόσοφου. Στὴν πραγματικότητά, ἡ στατιστικὴ πληροφoρία δὲν βρίσκεται στὸ *Σχεδιάσμα* ἀλλὰ σὲ μιὰ σημείωση τοῦ Βούλγαρη στὸ κείμενο τῆς μετάφρασῆς του τοῦ Δοκιμίου *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας*, Λυβία 1768, σ. 99, δηλαδὴ τοῦ *Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne* ἐπίσης τοῦ Βολταίρου, μετάφρασης ποὺ στὴν ἔκδοσή τοῦ 1768 συγκροτεῖ τὸ πρῶτο καὶ κύριο μέρος τῆς καὶ τὸ *Σχεδιάσμα* τὸ δεύτερο, ὅπως ἄλλωστε δηλώνεται καὶ στὸν τίτλο τῆς ἔκδοσης. Ἄρα ὁ Νικόδημος ὑπῆρξε ἀναγνώστης καὶ τῶν δύο κειμένων.

42. *Γυμνάσματα Πνευματικά*, ὅ.π., σ. 541, *Πηδάλιον*, ὅ.π., σ. 49. Γιὰ τὸ πόσο ἦταν εὐκολο τὸν 18ο αἰῶνα νὰ πληροφoρηθοῦν οἱ Ἕλληνες γιὰ τίς ἰδέες τοῦ Βολταίρου, καταδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ κυκλοφόρησαν τότε, ἀναιρετικὰ καὶ μὴ, ἢ εἰκόνα καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων ἔχουν καταγραφεῖ καὶ ἀποτιμηθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοὺς μελετητές, βλ. στὸ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Γενικὴ ἐπιμέλεια Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος - Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, Ἀθήνα 1998, τοὺς ἀριθμοὺς 11, 188, 213, 546, 558, 966. Ὅσο γιὰ τὸν Spinoza, τὸ ὄνομά του καὶ οἱ ἰδέες του περνοῦν ἐπίσης στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς, βλ. π.χ. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ἀληθὴς εὐδαιμονία, Βιέννη 1791, § 173 [= Νίκος Κ. Ψημμένος, ἐπιμ., Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821, τ. Β', 1989, σ. 206, 208. Πβ. σ. 459, 476, 477].

43. Μιλώντας γιὰ τὴν ἐνθερμη ὑποστήριξη τοῦ «διαλεκτικωτάτου» καὶ «μεταφυσικωτάτου» Λοκίου στὸ ζήτημα τῆς μελέτης τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ὅπως τὴν ἐξέφραζε σὲ ἐπιστολὴ σὲ κάποιον φίλο του, ὁ Νικόδημος παραπέμπει στὴ «σελ. 244 τῶν ὑψιγόν[ων] συγγραμμάτ[ων]» του, *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὅ.π., σ. 213. Στὴ συνέχεια πάνω στὸ ἴδιο θέμα φέρνει τὸ παράδειγμα δύο ἀκόμη προσωποποιήτων τοῦ ἀγγλικοῦ 17ου αἰῶνα, τοῦ John Seldin καὶ τοῦ Sir Christofer Hatton, ὑποδεικνύοντας τὴν πηγὴ του: «παρὰ τῶ συντάγματι τῆς θεολογικ. παιδείας, σελ. 280», ὅ.π., σ. 214. Καὶ ἐνῶ ἡ πρώτη βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ θὰ μπορούσε νὰ παραπλανήσει ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴ πηγὴ τοῦ παραθέματος — ἀ ἐπρόκειτο ἄραγε γιὰ κάποιον τόμο μὲ τίς ἐπιστολικὲς πραγματεῖες ἢ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Locke σὲ μεταθανάτια ἔκδοσή τοῦ 18ου αἰ., ποὺ εἶχε, ὑποτίθεται, συμβουλευτεῖ ὁ Νικόδημος; — ἡ δεύτερη, ἂν καὶ ὄχι ξεκάθαρη ἐπίσης βιβλιογραφικά, ἀπέτελεσε τὸ κλειδί γιὰ νὰ λυθοῦν οἱ ἀπορίες. Πραγματικὰ, τὸ «σύνταγμα θεολογικῆς παιδείας» ἀντιστοιχεῖ ἀπλῶς στὸν ψευδοτίτλο ἑνὸς ἑλληνικοῦ βιβλίου ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1795 χωρὶς ὄνομα συγγραφέα (ἀποδίδεται στὸν πατρ. Ἱεροσολύμων Ἀνθιμο) καὶ τιτλοφορεῖται *Σύν-*

nisme) του S.-A. Tissot.⁴⁴ 'Ιδιαίτερη μνεία πρέπει, νομίζω, να γίνει για την *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* τοῦ χφ. 296 τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ἀπὸ τὴν ὁποία, ὅπως ἀποδείχθηκε, εἶχε ἀντλήσει ὁ Νικόδημος τὸ «περὶ τῆς καρδίας» ἀπόσπασμα πὺ παρέθεσε, αὐτοῦσιο σχεδόν, στὸ κυρίως σῶμα τοῦ *Ἐγχειριδίου Συμβουλευτικοῦ*.⁴⁵ Τοῦ ἀταύτιστου μέχρι πρό τινας ἔργου, μεταφρασμένου ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Ρωμανίτη, τὸν μεταφραστὴ τοῦ Segneri, τοῦ Pinamonti καὶ τοῦ Scupoli, μπόρεσε νὰ ἐξακριβώσει τὸν συγγραφέα ὁ σεβαστὸς π. Elia Citterio.⁴⁶ Πρόκειται γιὰ τὸν Emanuele Tesaurο, λόγιο ἱερωμένο τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ἱστορικὸ τοῦ Τορίνου, καὶ τὸ ἔργο του *La Filosofia Morale derivata dall'alto fonte del grande Aristotele Stagirita* γνώρισε καὶ ἄλλες ἐκτὸς τοῦ Ρωμανίτη μεταφράσεις τὸν 18ο αἰῶνα.⁴⁷ Ὅποιος θελήσει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τίς πηγές τῶν ἠθικοασκητικῶν κειμένων τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη θὰ ἀνακαλύψει στὸ σύγγραμμα τοῦ Tesaurο ἕνα πλῆθος στοιχείων ἱστορικῶν, ἀνθρωπολογικῶν, κοινωνιολογικῶν, γραμματολογικῶν, ἠθικῶν, φιλοσοφικῶν, ἐπιστημονικῶν, πὺ φάνηκαν χρήσιμα στὸν παθιασμένο φιλαναγνώστη, ἔρανιστὴ ὡς πρὸς τὴ συγγραφικὴ μέθοδο, ἀλλὰ καὶ συχνὰ μὲ κριτικὸ πνεῦμα ἀπέναντι στὰ ἀναγνώσματά του ἀθωνίτη μοναχό. Ὅσοτόσο καὶ ἐδῶ ἡ γνωριμία του μὲ τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου δὲν ἔμαθε ποτὲ τὸν συγγραφέα λόγῳ τῆς ἀνωνυμίας τοῦ πατριμακοῦ χειρογράφου, ἔγινε δυνα-

ταγμα *Γραφικῆς Θεολογίας*, βλ. Γ. Λαδάς - Ἀθ. Δ. Χατζηδημόσ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 249. Ἐκεῖ, στὸ κεφάλαιο ΜΓ' («Οἱ Χριστιανοὶ χρεωστοῦσι νὰ εἶναι εὐχάριστοι ὑπὲρ τῶν Γραφῶν...»), σ. 280-281, ὁ ἀναγνώστης θὰ συναντήσει ὅλα τὰ χωρία καὶ τοὺς χαρακτηρισμοὺς πὺ ἀφοροῦν τοὺς τρεῖς ἄγγλους στοχαστὲς καὶ πολιτικούς μὲ τίς παραπομπές ὅπως μεταφέρθηκαν μεταγενέστερα στὸ σύγγραμμα τοῦ Νικόδημου.

44. *Πηδάλιον*, ὁ.π., σ. 490. Ὁ λόγος γιὰ αὐτὸ νεωτύπωτον βιβλίον τὸ περὶ μαλακίας». Πρόκειται γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Γεωργίου Βεντότη τυπωμένη στὴ Βενετία τὸ 1777.

45. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, ὁ.π., σ. 123-125.

46. Τὴν ταύτιση εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ τὴν ἀνακωνώσει ἰδιωτικά, πρόκειται ὅμως νὰ τὴν δημοσιοποιήσει σὲ προσεχὴ μελέτη του.

47. Ἡ μετάφραση τοῦ ἱατροῦ Δημήτριου Νοταρᾶ (1717), ἀνεψιοῦ τοῦ Χρῆσανθου Νοταρᾶ, ἔμεινε ἐπίσης ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς μετάφρασης βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος». Ἐνα ἀκόμη φανεριώτικο ἐγχειρίδιο Πολιτικῆς», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 21 (1997) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 36, καὶ τοῦ ἴδιου, «Τὸ πρωτότυπο τοῦ Ἐπερὶ τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 22 (1999), 251. Πβ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῆσανθος Νοταρᾶς πατριάρχης Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα 1999, σ. 238.

τῆ χάρις στῆ διαμεσολάβηση κάποιου τρίτου κειμένου καὶ ὄχι στὴν ἀπευθείας ἐπαφὴ του μὲ τὸ πρωτότυπο.

Ἐνάλογες διαπιστώσεις θὰ εἶχε νὰ κάνει κανεὶς καὶ γιὰ τὶς καθαρὰ ἐπιστημονικὲς γνώσεις ποὺ παρεμβάλλει ἀκόμη καὶ σὲ λειτουργικὰ ἔργα,⁴⁸ γνώσεις φυσικῆς, χημείας, ἀστρονομίας, γεωγραφίας, ἰατρικῆς, φυσικῆς ἱστορίας, κατὰ τοὺς «νεωτέρους», ὅπως συνήθιζε νὰ ὑπογραμμίζει κάθε φορά, δείχνοντας, μολονότι ἀσκητῆς ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὸν κόσμο, τὸ ἐνδιαφέρον, τὴν προσαρμοστικότητα καὶ τὴν ἀφοβία του ἀπέναντι στῆ νέα πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του.⁴⁹ Οἱ πληροφορίες αὐτὲς δὲν εἶναι φυσικὰ ἀποτέλεσμα ἐνημέρωσης ποὺ ἀπέκτησε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ξενόγλωσσων δημοσιευμάτων, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς εὐκαιρίες ποὺ τοῦ ἔτυχαν νὰ μελετήσῃ τέτοιου εἴδους νεωτερικὰ βιβλία τυπωμένα στὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, τῆς Βιέννης καὶ ἄλλοῦ ἀπὸ Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ μεταφραστές. Δὲν εἶναι, νομίζω, τυχαῖο ὅτι δύο τουλάχιστον βιβλία ποὺ ἀποδεδειγμένα συνέβαλαν στὴν ἐπιστημονικὴ του μὀρφωση, ὅπως τὴν βλέπουμε νὰ ἀποτυπώνεται στὰ ἔργα του, τὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη καὶ ἡ μετάφραση τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Muratori ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα, τὰ πρωτοσυνάντησε κατὰ τὰ φαινόμενα στῆ βιβλιοθήκη τοῦ Χρῦσανθου Αἰτωλοῦ στῆ Νάξο (ἀναγράφονται στὸν κατάλογό της), ὅπου ἀσφαλῶς καὶ θὰ τὰ πρωτοδιάβασε μὲ τὴ διδακτικὴ συνδρομὴ τοῦ τελευταίου. Τὰ ὀνόματα καὶ τῶν δύο συγγραφέων θὰ περᾶσουν ἀργότερα στὶς σελίδες τῶν δικῶν του συγγραμμάτων σὲ παραπεμπτικὲς ἢ κριτικὲς ἀναφορές.⁵⁰

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ συζητηθεῖ διεξοδικὰ τὸ θέμα τοῦ αὐτοτελοῦς εἰδικοῦ κεφαλαίου γιὰ τὴ φυσιολογία καὶ λειτουργία τῆς καρδιάς καὶ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ποὺ δημοσιεύτηκε ὡς ἐπίμετρο στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν* καὶ συνοδεύτηκε μὲ ἀνατομικὰ σχέδια καὶ ἐπεξηγήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Νικόδημου καὶ τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης

48. Ἰω. Κ. Τουμπκάρης, ὁ.π., σ. 229-232.

49. Ὁ.π., σ. 229.

50. Γιὰ τὸν Muratori βλ. σημ. 40. Ἀπὸ τὸν Α' τόμο τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, σ. 36-39, θὰ ἔμαθε π.χ. γιὰ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ὅπως τὴν περιγράφει στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ὅπου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία, ἰδιαίτερα σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἡ ἐκφραστικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης τοῦ Μοισιόδακα. Γιὰ τὴν κατανόηση τῶν θεμάτων αὐτῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων (ἀστρονομικῶν, φυσικοχημικῶν κτλ.) βοηθῆθηκε ἀσφαλῶς περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Ν. Θεοτόκη, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ἐνῆστε τὸν ἀναγνώστη του, βλ. Ἰω. Τουμπκάρης, ὁ.π., σ. 231.

στή Βιέννη ἀρχιμανδρίτη Ἀνθίμου Γαζῆ, ὡς προέκταση τοῦ ὁμολόγου φιλοσοφικοῦ ἀποσπάσματος «περὶ τῆς καρδίας» ἀπὸ τῆ μετάφραση τῆς Ἑθικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Emmanuele Tesaurο.⁵¹ Καθὼς μᾶς λείπει ἡ ἀπάντηση τοῦ Νικόδημου στὴ γεμάτη ἐκπληξὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὸ γεγονός ἀπὸ τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε πρωτύτερα, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε ἀν ἦταν δική του ἡ πρωτοβουλία τῆς δημοσίευσης, οὔτε ἀπὸ ποιὲς πηγὲς ἀντλήσε τὸ ὕλικό του. Τῆ γνώση τῶν θεωριῶν τοῦ William Harvey γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ τὴν ἀφείλει, χάρις στὴ λατινομάθειά του, στὴ διατριβὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis* σὲ μία ἀπὸ τὶς τρεῖς γνωστὲς ἐκδόσεις της τοῦ 17ου αἰῶνα (1664, 1665, 1682), ἀν καὶ ὁ συγγραφέας της διαφοροποιεῖται ἐν μέρει ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ ἀγγλοῦ φυσιολόγου,⁵² διαφοροποίησε πού δὲν παρατηρεῖται στὴν περιγραφὴ τοῦ ἀθωνίτη μοναχοῦ. Ἐξάλλου, ἑλληνικὰ βιβλία σύγχρονα τοῦ Νικόδημου, πού πραγματεύονταν καὶ ἀντίστοιχα θέματα ἱατρικῆς, ἦταν τὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* τοῦ Ρήγα Βελεστινλή (1790), βασιμμένο στὴ γαλλικὴ *Encyclopédie*,⁵³ καὶ ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸν Ἀνθίμο Γαζῆ τῆς *Γραμματικῆς τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν* τοῦ Ἀγγλοῦ Benjamin Martin πού εἶχε κυκλοφορήσει τὸ 1799,⁵⁴ δύο μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ *Ἐγχειριδίου* διάστημα πολὺ μικρὸ γιὰ νὰ προλάβει ἓνας μοναχὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους νὰ λάβει γνώση τῆς κυκλοφορίας τοῦ βιβλίου, πολὺ περισσότερο τοῦ περιεχομένου του, καὶ πού πρέπει νὰ τὸ λογαριάζουμε σχεδὸν μηδενικό, ἀν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ Νικόδημος θὰ εἶχε στείλει γιὰ τύπωμα τὸ δικό του χειρόγραφο ἓνα-δύο χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευσή του τὸ 1801. Προφανῶς δὲν τὸ εἶχε ὑπό-

51. *Ἐγχειριδίον*, σ. 289-294. Μὲ τὸ θέμα ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα οἱ Virgil Cândea, «William Harvey etc.», *δ.π.*, σ. 81 κ.έ. καὶ Δημήτριος Ἄπ. Καραμπερόπουλος, *Γνώσεις ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας τοῦ Θεσσαλοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους Ἀνθίμου Γαζῆ (1758-1828)*, Ἀθήνα 1993, σ. 35 κ.έ., 107 κ.έ. (ἀναπαράγεται φωτογραφικὰ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ *Ἐγχειριδίου*).

52. Δημ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Γιὰ τὴν προϊστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Στοιχεῖα Φυσιολογίας τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ὁ Ἐρανιστής* 11 (1974) —Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρά—, 300.

53. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ἡ γαλλικὴ 'Encyclopédie' ἕνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα Φυσικῆς Ἀπάνθισμα», *Ὁ Ἐρανιστής* 21 (1997) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 95-128.

54. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Γνώσεις ἀνατομίας*, *δ.π.*

ψη του, γιατί σε αντίθετη περίπτωση θα φαινόταν παράδοξο να περιλάβει σ' ένα ασκητικό έγχειρίδιο, και μάλιστα σε ξεχωριστές σελίδες, θέματα ανθρώπινης ανατομίας και φυσιολογίας τα όποια ένα άλλο σύγχρονο του έπιστημονικό βιβλίο τα παρουσίαζε σε έλληνική γλώσσα άρμοδιότερα. Τò κείμενο του *Έγχειριδίου* παραλλάζει επίσης ως πρòς τις λεπτομέρειες από τò αντίστοιχο τού βιβλίου τού Ρήγα, τò όποιο άλλωστε δύσκολα θα μπορούσε να διακινήθει στο "Άγιον Όρος".⁵⁵ Μήπως, λοιπόν, θα έπρεπε να δεχθοΰμε τήν άποψη τών μελετητών ότι για τις ιατρικές αυτές πληροφορίες, που άπηχούν τις θεωρίες τού William Harvey, είχε τή δυνατότητα λόγω τής γαλλομάθειας και τής ιταλομάθειάς του να συμβουλευέται τή γαλλική *Encyclopédie* ή τήν ιταλική έκδοσή της;⁵⁶ Θεωρώ ότι αν δέν προηγηθεί ή συγκριτική εξέταση τού αυτόγραφου κειμένου τού *Έγχειριδίου Συμβουλευτικού*, που σώζεται στην Ι. Μονή Έσφιγμένου,⁵⁷ με τò δημοσιευμένο, ώστε να διαπιστωθεί τò είδος και ό βαθμός παρέμβασης τού έπιμελητή Άνθιμου Γαζή, και αν από τò άλλο μέρος δέν διερευνηθεί ή πιθανότητα να είχε χρησιμοποιήσει ό Νικόδημος κάποιον ιατρικό χειρόγραφο τού 18ου αιώνα για τήν κυκλοφορία τού αίματος, χαρβεϋκής όπτικής, από εκείνα που έχει έπισημανθεί ή παρουσία τους σε βιβλιοθήκες τής Έλλάδας και τής Ρουμανίας,⁵⁸ δέν θα πρέπει τις έπιστημονικές γνώσεις τού άθώνιτη μοναχοΰ γύρω από τὰ θέματα αυτά να τις άποδίδουμε σε ξενόγλωσση βιβλιογραφική ενημέρωση, τήν όποία εκ τών πραγμάτων ήταν αδύνατο να έχει στην άπομόνωση τού Άθω αλλά και με τις γλωσσικές προϋποθέσεις που άπαιτούνταν για κάτι τέτοιο.

Συμπερασματικά, αν ό Νικόδημος ό Άγιορείτης γνώριζε ξένες γλώσσες, όπου, όποτε, με όποιον τρόπο και σε όποιο βαθμό τις είχε μάθει, δέν τού χρειάστηκαν ούτε για επικοινωνιακούς λόγους, ούτε για μεταφραστικές δραστηριότητες, ούτε, πιστεύω, για τήν τεκμηρίωση τών συγγραφών

55. Τò γεγονός ότι αντίτυπα τού βιβλίου έντοπίζονται σήμερα στις βιβλιοθήκες Μονών τού Άγίου Όρους, βλ. Θωμάς Παπαδόπουλος, *Έλληνική Βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, τ. Α', άρ. 4802, δέν σημαίνει ότι άποκτήθηκαν τότε.

56. Virgil Căndea, *ό.π.*, σ. 84.

57. Γιάννης Καράς, *Οί έπιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Γ', Άθήνα 1994, σ. 96. Ό Σπυρίδων Λάμπρος, που περιγράφει τò χειρόγραφο, τò χαρακτηρίζει πανομοιότυπο με τò τυπωμένο, *Κατάλογος τών εν ταίς βιβλιοθήκαις τού Άγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, τ. Α', Καίμπριτζ 1895, άρ. 2289 (276), σ. 196.

58. Άναφέρομαι στο ύπ' άρ. 523 χειρόγραφο τής Βιβλιοθήκης τής Ρουμανικής Άκαδημίας και τò ύπ' άρ. 52 τής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, Γιάννης Καράς, *ό.π.*, σ. 325-327.

του. Ἡ γνωστική του περιουσία δημιουργήθηκε ἀπὸ ἀναγνώσματα γραμμένα σὲ γλῶσσες ποὺ τοῦ ἦταν περισσότερο οἰκεῖες, τὴ μητρική του καὶ τὴ γλώσσα τῶν παλαιῶν προγόνων του τὴν ὁποία εἶχε διδαχθεῖ τέλεια κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σχολικῶν του σπουδῶν. Ἄλλωστε ἡ τελευταία αὐτὴ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν διάμεσο γιὰ νὰ κατακτήσει τὴ γνώση ποὺ θεωροῦσε ἀνώτερη ἀπ' ὅλες, τῶν Θεῶν Γραφῶν καὶ τῶν πατερικῶν κειμένων.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ